

POSUDOK

na habilitačnú prácu

Foucaultovská analýza diskurzu. Teoretické východiská a možnosti využitia

autora Mgr. Michala Bočáka, PhD.

Autor habilitačnej práce pri úvahách nad jej hlavnými motívmi, východiskami a cieľmi, pri zvažovaní koncepcie prístupu, trasovaní výskumnej cesty a napokon aj pri povinnosti vymedzenej odborom habilitačného a inauguračného konania prijateľne predstaviť výsledky svojich počinov sa podujal na neľahkú úlohu. Zámer zodpovedne vybrať nosné idey a podnetne zladit' nezriedka „pôsobivo rozporné“ názory Michela Foucaulta – originálnej osobnosti svetového teoretického, vedeckého, spoločenského a kultúrneho života druhej polovice 20. storočia – s vytrvalo rozostreným predmetom pozornosti, akým diskurz nepochybne je, si v habilitantovom rozporení vyžadoval schopnosť mobilizovať viacero vedeckých, pedagogických, osobnostných a ľudských predpokladov a daností. Cieľavedomý bádateľ potrebuje preukázať veľmi dobrú odbornú zorientovanosť vo zvolenej problematike vrátane teoreticko-metodologických koncepcií svojej doby s ich vnútornou dynamikou, prestupovaním hraníc a praktickým dosahom, sociokultúrnym zázemím a vykladaním teórií po časovom posune a v odlišných podmienkach. Prospieva mu otvorené, kombinatorické myslenie prístupné predstavivosti, vpred ho posúva prípustná miera vnútorného nepokoja s dávkou odvahy a rozvahy, ale i opatrnosť, dávka vedeckej skepsy, nedôverčivosti a pochybovania (aj samého so sebou či v sebe). Pri problematike definíčnej rozpracovanosti diskurzu mu nemá chýbať odhodlanosť podnikat' zvedavé presuny po viacúrovňových teoreticko-metodologických križovatkách či nejednoduchých terminologických kruhových objazdoch.

Po opakovanom čítaní habilitačnej práce Michala Bočáka, vychádzajúc „z jeho čítania Foucaulta“ (s. 97) – dodajme: preňho permanentného a návratného prinajmenšom od polovičky minulého desaťročia – možno bez nadsadzovania reálne vnímať prítomnosť a spolujestvovanie potrebných charakteristík. O týchto autorských a osobnostných sklonoch vo vzťahu k transdisciplinárne tvárnenej problematike diskurzu a najmä o trvalom inšpirovaní názormi M. Foucaulta (aj ako sociálneho teoretika, psychológa a teoretika kultúry) presvedča najmä habilitantov tematicky vyhranený súbor publikovaných štúdií zachytený v dokumentácii predloženej na habilitačné konanie. Za prieborný príspevok vo vzťahu k foucaultovským inšpiráciám k analýze diskurzu pritom pokladám štúdiu *Diskurz: neurčitá cesta kultúrnych, mediálnych a komunikačných štúdií do centra svojho záujmu*, uverejnenú v edícii *Kultura – média – komunikace* (Olomouc 2009). Okrem iného najmä pre kontrastívne vystavaný pokus o definíciu diskurzu v zrkadle textu, analýzy diskurzu, konverzačnej analýzy etc. Zámer koncepčne, pritom diskusne ťaží z terminológie, ktorá je akceptovaná v jazykovede a ktorá si aj pri prirodzenom obmieňaní, dopĺňaniach či náhradách termínov účinne nachádza svoje uplatnenie aj v priestore inter- a transdisciplinárnych výzev. Považujem za dôležité a cenné, že M. Bočák každým príspevkom kriticky vradí do podložia svojej výskumnej trasy vždy ďalšie podnety. Neobáva sa pritom ani de-/re-konstruujúceho spochybnenia nielen iných náhľadov, ale i vlastných zistení. Prehodnocovanie názorov a stanovísk v jeho vedeckej tvorbe a publikovaní jej výsledkov je nielen zručné a vyargumentované, ale najmä kreatívne a podnetné. O tomto trvalo prítomnom a rozvíjanom rozmere Bočákových počinov sa presvedčiam pri dlhoročnom sledovaní jeho produkcie pochádzajúcej z pôdy prešovskej mediologickej školy a z ďalších domácich a zahraničných podmienok. Mám na mysli najmä tvorivé a prajné prostredie Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Metodologicky vybudovaná habilitačná práca s dvoma nosnými, symetricky pripravenými kapitolami prináša výsledky úsili o komplexný sociálnovedný rozbor diskurzu inšpirovaný dielom M. Foucaulta (zdroj v českom preklade *Archeologie vědění*, 2002) a náčrt metodiky, variant foucaultovskej analýzy poznamenaný zámernou neurčitosťou, nehotovosťou, neukončenosťou prístupov a náhľadov. M. Bočák s oporou o impulzy z názorov M. Foucaulta konfrontuje jazykovednú (jazykovú) a sociálnovednú (významovú) konceptualizáciu diskurzu. Viacstupňovo rozvíja myšlienku, že v sociálnych vedách je foucaultovsky podmienený diskurz chápaný ako artikulácia vedenia (poznania?), ktorá presahuje subjekt i konkrétnu komunikačnú situáciu, a to s ambíciou ustanovovať realitu.

V prvej kapitole habilitantovho kontrastívneho interpretovania vybraných teoretických zdrojov vnímame vo foucaultovskom názorovom svete viac či menej prítomné reflexie na myšlienkový vývin a teoretické rámce. Zaujmu prepojenia na mysliteľov priradovaných k francúzskemu štrukturalizmu, najmä Claude Lévi-Straussa a Rolanda Barthesa. Táto vetva je pozoruhodná, avšak vôbec nie paradoxná: M. Foucault sa k nim nehlásil, ba dokonca sa od nich postojovo dištancoval, ale v jeho polemických názoroch spočívajú prinajmenšom postštrukturalistické motívy a terminológia. Výraznejšia je spoluúčasť „inšpirujúco polemizujúcich“ súbežcov (Jacques Derrida, Noam A. Chomsky, Vilém Flusser) a pokračovateľov či Foucaultových oponentov (z nich najmä zakladateľ kritickej diskurznej analýzy Norman Fairclough). Vodiacej líniou kapitoly sa stáva analytické poodhalenie Foucaultovho archeologického prístupu k diskurzu, v ktorom sa *výpoveď* ako jeden z nosných termínov lingvistiky dostáva do postavenia kľúčového konceptu „archeologickej analýzy“ (s. 8). Diskurz sa v takomto poňatí exponuje ako nie koherentný sled diskrétnych jednotiek, ale ako časová diskontinuita s ruptúrami, narušeniami. M. Bočák zdôrazňuje vhodnosť kvalitatívneho výskumu archeológie diskurzu a vyzdvihuje triedenie, typologizovanie a organizovanie jednotiek kvalitatívneho typu „zdola“, teda tzv. induktívnu postupnosť. Oprávnené pritom poukazuje na dotyky a prieniky týchto postupností s parolovou orientáciou lingvistiky po komunikačno-pragmatickom obrate (s. 26).

Posledne uvedenú konštatáciu a jej rozvíjanie v ďalších súčiastiach habilitačnej práce považujem z hľadiska sledovaného cieľa za koncepčne zásadnú. Pripúšťa totiž poznanie, že ani foucaultovský variant analýzy diskurzu (zámerne?) počítajúci s nedokonalosťou rozborov a s rezignáciou na „tradičné“ vedecké konštanty vrátane „osvedčeného“ pojmo-terminologického inštrumentária sa predsa len bezvýhradne nezaobíde bez univerzálií a metodologických rámcov, ktoré sa uplatňujú (nielen, ale aj) v jazykovede. Okrem „neodbytných“ termínov so širokým uplatnením *systém*, *kód/kódovanie* a *kontext* poukazujem predovšetkým na zástoje *textu* (komunikátu) s jeho hĺbkovou a povrchovou štruktúrou, znakovosťou ako podstatou a vždy jedinečne konfigurovaným komunikačným okolím – napr. v pragmakomunikačne disponovaných prístupoch aj *komunikačnou sférou*, *komunikačnou situáciou*, *komunikačnou udalosťou* a pod. Komunikačné okolie a jeho nepopierateľná sociálne determinovaná prítomnosť v medziľudských interakciách v podstate podporuje oprávnenosť foucaultovského uprednostňovania skutočných realizácií vypovedaného, „množiny pravidiel výpovedí“ (s. 25) pred konštruktmi, abstrahovaním a všeobecninami.

Na umocnenie vyššie uvedenej poznámky sa mi v súvislosti so „zachytením echa paradigmatickej zmeny“ (známe slová Slavomíra Ondrejoviča zo začiatku 90. rokov) ponúka hutná myšlienka Jána Horeckého z rovnakého obdobia o odvrate výskumnej pozornosti lingvistiky a jazykovedcov od textu/komunikátu ku komunikantom. Z jadra komunikačného modelu (utvára ho dorozumievacia entita, ponímaná napr. text s jeho ideálnymi dispozíciami) sa bádateľský záujem preorientoval na „periférne“ súčiasti modelového konceptu, t. j. na hovoriacich s ich osobným skúsenostným komplexom, účastníkov komunikačných aktov, ktorí pri plnení reálnych dorozumievacích potrieb sú navzájom spätí bohatou sieťou sociálne podmienených komunikačných interakcií rozmanitého druhu. Zmenená výskumná paradigma

vniesla do lingvistiky okrem interdisciplinarity aj širokospektrálnejšie metodologické koncepty a kľúčové pojmo-terminologické nástroje využiteľné vo viacerých vedných odvetviach. V českých podmienkach sa úspešne etablovala napr. *konverzačná analýza po česky* (trio Jana Hoffmannová – Olga Müllerová – Jiří Zeman, 1997) a vskutku vydarene bol vyprofilovaný termín *obsahovo-pragmatická jednotka* (Jan Kořenský a kol. z počiatku a konca 90. rokov). Netreba pripomínať, že na Slovensku sa procedurálne koncipované bádania účinne rozvíjajú od počiatku 90. rokov pričinením inter-, multi- a transdisciplinárne orientovaných vedeckých škôl, skupín a jednotlivcov vedno s JÚLŠ SAV najmä na univerzitných pracoviskách v Prešove, Bratislave, Banskej Bystrici a v Nitre. Výsledky podporujú účinné prieniky lingvistiky do sociálno-komunikačne, kulturologicky, axiologicky, praxeologicky etc. podmienených odvetví, do výskumov inštitucionálnych interakcií, technologizácie dorozumievania vrátane mediálneho prostredia, príspevky do integrovania sveta vied a i. Takto si jazykoveda upevňuje antropokultúrnu a sociokomunikačnú základňu, a takto sa popri možnože aj intuitívnom, obvykle však podnetnom reflektovaní foucaultovských motívov potvrdzuje aj zmysluplnosť idey veľkej syntetickej teórie podľa Stanisława Gajdu (*Najnovšie jazykové premeny z metodologicko-jazykovedného uhla pohľadov*, 1997).

M. Bočák sa pri interpretovaní foucaultovských inšpirácií vysporadúva so vzťahom diskurzu a diskurzívnej formácie (s. 20). Oprávnené poukazuje na nejednoznačnosť rozlišovaní medzi oboma pojmami až ich zámennosť u samotného M. Foucaulta (poznámka pod čiarou č. 17). Habilitant sa od porovnávania dopracúva k poznatku o subordinatívnom vzťahu medzi uvedenými pojmami a z neho vyvodzuje definíciu diskurzu (s. 20). V jej znení podľa môjho názoru jemne rezonujú opozitne vymedzované kategórie *všeobecné – špecifické (jedinečné), abstraktné – konkrétne, modelové (diskurzívne) – reálne, spoločenské – individuálne*, s ktorými rada a účinne narába/la aj jazykoveda. Je príznačné, že s binárnymi kategóriami počíta aj foucaultovská koncepcia (poznámka Miroslava Marcelliho, 2005, na s. 49 habilitačnej práce) a práce zamerané na výskumy dialógu (Flusser, 2002), ktoré sa pre M. Bočáka stali taktiež vdáchnou inšpiráciou. Tieto a ďalšie príbuzné pojmo-terminologické dvojice (*tradičné – moderné, domáce – exotické, lokálne – globálne*) sú prijateľné konštituenty, ktorým sa nebráni ani kritická analýza kulinárskeho diskurzu (napr. televíznej šou) uskutočňovaná na priesečníku diskurzívnych a konštruktivistických východísk. M. Bočák už viac než desaťročie s „kríženou“ platformou programovo počíta a prispôsobuje ju na plnenie predpokladaných poverení v komplexnom poňatí ako tzv. dispozitív. V(ý)hodnosť tohto prístupu s pragmaticko-rétorickými komponentmi signalizuje angažovanie postojového a hodnotového parametra, s ktorým počítajú tvorcovia kulinárskeho diskurzu i publikum. Okrem verbálnych a neverbálnych zložiek je totiž „v hre“ aj konanie, prostredie, priestorová vybavenosť a ďalšie zložky. Vzorka sa nachádza na s. 41 – 43; patričnému povedomiu posunu od diskurzu k dispozitívu by prospelo zaradenie viac než jedného príkladu do práce.

Druhá kapitola habilitačnej práce približuje Bočákov zámer vytrasovať smer a metodiku analýzy diskurzu a vyargumentovať jej predurčenie na využitie v kulinárskych médiách. Jedlo a jeho konceptualizácia v habilitantovom poňatí spoluutvára kultúru každého spoločenstva. Autor v podkapitolách 2.1. – 2.3. pripomína otázku, „...ako sa (vôbec) dá Foucaultovo teoretizovanie o diskurze premeniť na konkrétny postup, ktorým by bolo možné diskurz(y) skúmať“ (s. 54). Zastáva názor, že „...je žiaduce neostať na rovine samotného kódu, ale smerovať k tomu, ako sa v ňom/pomocou neho konštituuje sociálne“ (s. 58). Pri analýze kulinárskych časopisov a širšieho mediálneho kulinárstva skúša pozorovať diskurzívne mediálne rámce a pritom výhodne aktivovať systém binárnych opozícií *jednotlivé – všeobecné, tradicionalizmus – modernizmus, domáce – cudzie (exotické), blízke – vzdialené* (s. 61). Pripúšťa dodatočnú rekonštruovanosť (de-konštrukciu?) a systematizáciu foucaultovských metód a pritom navrhuje východiskovo angažovať kvalitatívnu, tzv. zakotvenú teóriu v analýze diskurzu podľa Barneyho Glasera a Anselma Straussa (1967),

resp. jej novších odvodenín či konglomerátov (Strauss – Corbinová, 1999; Gee, 2011; Parker, 1992; Willig/ová, 2008, a i.). Prínos zakotvenej teórie vidí vo vytvorení súboru analytických krokov, aby bolo komplikované hľadanie diskurzívnych štruktúr systematickejšie a jednoznačnejšie (s. 69 – 70). Pri adaptovaní a aplikáciách teórie napr. v prostrediach slovenského kulinárskeho diskurzu by však mohlo odlišné sociokultúrne podložie vyvolať metodické ťažkosti a/alebo podnietiť interpretačné nedorozumenia.

Treba oceniť, že M. Bočák zvažuje možnosti prispôsobenia metódy na výskumný účel a konkrétny materiál, vyzdvihuje zástoje viacdruhového, viacstupňového kódovania, registruje textologické kritériá a osobitosti, akceptuje psychologické prístupy pri analýzach diskurzu a na zvládnutie analýzy a interpretácie obratne povoláva čitateľné „textologické“ termíny. Počíta so slabšími miestami metódy, volá po odstupe – dištancovaní sa výskumníka od skúmaných entít i od samého seba. Pozoruhodná, procedurálne podfarbená je konštatácia o zdanlivom vytesnení subjektu ako „kontrolóra nad diskurzom“: pozícia subjektu je formovaná diskurzívne, t. j. subjekt „...nie je osoba, ale skôr funkcia“ (s. 95).

Metóda foucaultovsky podmienenej analýzy sa podľa habilitanta zákonite vyvíja. Je aplikovateľná na kulinárske časopisy a čaká na svoju realizáciu. V tejto súvislosti sa vynára otázka všeobecnejšieho využitia metodiky nielen v kulinárskej sfére a mediálnom prostredí, ale aj či najmä mimo neho. Na konci kapitoly a v závere vnútorne paradoxne vyznievajú dve úvahy: 1. o vhodnosti (reflexívne) fragmentarizovať médiá/texty na lexie (v zmysle Barthesovho konceptu „popraskaných textov“), následne ich opätovne po/skladať so zámerom objaviť „logiku“ diskurzov, rezignovať na koherenciu diskurzu a naproti tomu pri interpretáciách vyzdvihovať kontext (s. 88 – 92), a 2. o dovolávaní sa dostatočne veľkej, hlavne rozmanitej výskumnej vzorky (s. 84) pri zdôrazňovaní kvalitatívnej analýzy; tá však nepočíta s reprezentatívnou vzorkou predpokladajúcou či požadujúcou výber z početnejšej množiny. Uvedené okolnosti vedno s niekoľkými poznámkami z posudku nech sú poňaté len ako podnety na zaujatie postoja v rozprave k habilitačnej práci.

Záver. Prehodnocovanie foucaultovských podnetov a adaptovanie metód foucaultovskej analýzy „prostriedkami metodologického scitlivovania“ (Bočákova formulácia zo s. 77) vo vzťahu k súčasným vedeckým paradigmám považujem za kompetentne rozpracovaný, motivujúci a tvorivý počin. Vo vedeckom svete sa popri hatenej subjektívnosti a reflexivite kvalitatívnych prístupov nezaobídeme bez priechodného identifikovania, dynamického nasadzovania a usúvzťažňovania nosných, hoci aj vnútorne rozporných metodologických trajektórií a bez (relatívne) akceptovateľnej, výpovedne priezračnej pojmovo-terminologickej sústavy nástrojov. S naznačenými delimitátormi je nám umožnené priblížiť sa ku komplexite synchronne stálej časti vedeckého poznania sveta a je nám dopriate preukazovať prijateľnú podobu vedeckej pravdy, hoci aj s prímiesou fragmentárnosti, neukončenosti, nehotovosti jej obrazu.

Autor predkladá na habilitáciu vedecky zodpovedný, jazykovo-štylisticky náročný, z hľadiska kultúry vyjadrovania čistý text, ktorý vo viacerých líniách prináša netradičné či nové impulzy. Habilitačnú prácu *Foucaultovská analýza diskurzu. Teoretické východiská a možnosti využitia* autora Mgr. Michala Bočáka, PhD., preto odporúčam prijať na obhajobu a po jej úspešnom priebehu odporúčam autorovi udeliť vedecko-pedagogický titul *docent* v odbore habilitačného konania a inauguračného konania *všeobecná jazykoveda*.

V Banskej Bystrici 13. 7. 2020

prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc.
oponent